

1967: תפנית כלכלית-מדינית בישראל

שלמה סבירסקי

מבוא

בארבע השנים האחרונות, תקופת האנתפאדה השנייה, נקטו ממשלות ישראל צעדים כלכליים, בייחוד בתחום תקציב המדינה, המזוהים ככלל כמדיניות נאו-ליברלית: צמצום מנגנון המדינה ותפקידיו, הגדלת חופש הפעולה של ההון, צמצום רשת הביטחון הסוציאלי, צמצום האחריות הציבורית לשירותי החינוך והבריאות, החלשת האיגודים המקצועיים, הורדת שכר וניסיונות חוזרים לערער את החקיקה שנועדה להגן על העובדים. בכמה מן התחומים האלה היו צעדיהן של ממשלות ישראל קיצוניים הן לעומת מה שנעשה בישראל בעבר והן לעומת מה שנעשה בעת האחרונה בארצות אחרות. הצעדים הללו לוו בהתבטאויות שהעידו בכירור על נטיותיהם האידאולוגיות הנאו-ליברליות של ראשי המדינה. תוך כדי כך היתה המדיניות הליברלית עצמה נושא לדיון ציבורי, משל היתה גם היא אחת התופעות החדשות שהביאו עמן שנות האנתפאדה השנייה.

אלא שלצעדים שנקטה ממשלת ישראל בשנות האנתפאדה יש שורשים עמוקים למדי. בחיפוש אחר שורשים אלה אנו נדרשים להתחקות על תהליכים או אירועים קודמים שניסו לשנות את מאזן הכוחות בין השחקנים הראשיים בכלכלה המדינית – הון, עבודה ומדינה – לטובת ההון. התחקות כזאת יכולה להוביל אותנו לכמה נקודות ציון. הראשונה תהיה קרוב לוודאי תכנית החירום לייצוב המשק משנת 1985. בתכנית החירום קיבלה עליה הנהגת המדינה את כללי הפעולה שעיצב 'הקונצנזוס הווינגטוני' והפיצו ברבים הבנק העולמי וקרן המטבע הבין-לאומית: הרחבת חופש הפעולה וחופש התנועה של ההון, צמצום (down-sizing) מנגנון המדינה, הקטנת משקלו של תקציב המדינה בתוצר המקומי הגולמי (להלן: תמ"ג), שחיקת שכרם של העובדים והחלשת האיגוד המקצועי. על פי רוב הציבור בישראל רואה בתכנית החירום לייצוב המשק סיפור של הצלחה, בראש ובראשונה בגלל הורדת האינפלציה (בן-בסט 2001). ניתוחים המציגים את התכנית כתפנית אידאולוגית במדיניות הכלכלית מוכרים פחות (ראו לדוגמה: אלכסנדר 1990, פרק 9).

התחקות על תקדימים נאו-ליברליים למדיניות הנוכחית תוביל אותנו הלאה ל-1975, שנה שנעשתה בה רפורמה במס, המוכרת בשמו של פרופסור חיים בן-שחר, יושב ראש

הוועדה שגיבשה את עיקרי ההמלצות. לדברי ביכלר וניצן, 'זה היה למעשה "המהפך" הגדול, שנתן גושפנקה לשינוי ביחסי הכוחות במשק בעזרת פטור ממס להון ובעזרת מסים רגרסיביים' (ביכלר וניצן 2001, עמ' 278). רפורמה זו, הם אומרים,

היתה הצעד הגלוי [ההדגשה במקור] הראשון, שעשו ממשלות 'העבודה', כדי לשחוק את השכר ולהיטיב עם ההון. היה זה גם צעד אלקטורלי, שסימן את ההתנערות הסופית של עסקני מפלגת העבודה מהעובדים, ואת הישענותם הגלויה על שכבות אחרות (שם).

הרפורמה של 1975 לא היתה הניסיון הראשון לשנות את מאזן הכוחות בין שחקני הכלכלה המדינית בתקופה שלאחר 1948. עשור אחד קודם לכן, ב-1965, יזמה ממשלת מפא"י מיתון כלכלי כדי לבלום את הדרישות הגוברות לעלויות השכר, שנבעו מכמה שנים רצופות של תעסוקה מלאה, וזה נמשך למעשה עד מלחמת ששת הימים. את הניתוח החלוצי בתחום זה ניתח מיכאל שלו (שלו 1984; Shalev 1992); לדעתו, המדינה בחרה במיתון 'כדרך לפתרון קשיים חמורים שהופיעו במחצית הראשונה של שנות ה-60, הן לצורך גיוס המשאבים והן לקיום מנגנוני הניהול הפוליטיים-כלכליים שהתעסוקה המלאה היתה תלויה בהם' (שלו 1984, עמ' 3-4). ביכלר וניצן מצטרפים אל שלו וטוענים כי המיתון היה בעצם ניסיון הליברליזציה הראשון במשק הישראלי (ביכלר וניצן 2001, עמ' 187).

התחקות כזאת על מקורותיה של המדיניות הַנְאוֹ-ליברלית הנוכחית נשענת על הנחה שלפיה השחקנים הראשיים – הון, עבודה, מדינה – הם נקודות קבועות ויציבות במפת הכוחות החברתיים-כלכליים-פוליטיים. מול הנחה שכזאת אפשר להציב הנחה אחרת והיא שישנם גם תהליכים היסטוריים המשנים מיסודם את המפה הזאת. אם כן, שומה עלינו לעקוב לא רק אחר שינויים במאזן הכוחות בין גורמים נתונים וקבועים אלא גם אחר תהליכים המשנים שינוי של ממש את אחד הגורמים הללו לפחות או המעצבים מחדש אותם או את מערך היחסים ביניהם.

דוגמה אחת לשינוי כזה היא התנודות הדמוגרפיות האדירות שהתרחשו בישראל בשנות החמישים של המאה העשרים. תנודות אלה הובילו לעיצוב מחדש של 'העבודה', כך שחלקים של מה שהיה אפשר להגדיר עד אז כ'עבודה' היו ל'מדינה' ול'הון'. 'המדינה' היתה למחולל המרכזי של 'ההון' וההסתדרות מיצבה את עצמה בצד 'ההון' ו'המדינה' החדשים, במקום בצד 'העבודה' החדשה (וליתר דיוק, העובדים החדשים, מזרחים ופלסטינים שהיו לאזרחי ישראל) (Swirski 1999; רוזנפלד וכרמי 1979). לטעמי, תהליכים אלה הם נקודות ציון יסודיות, שבלעדיהן אי-אפשר להבין את הדינמיקה הפוליטית-כלכלית הישראלית עד עצם היום הזה. דוגמה אחרת היא הבחירה של הנהגת המדינה בכיוון של פיתוח 'מעצמתי', בעקבות הניצחון במלחמת 1967. בכך ברצוני להתמקד במאמר זה. אך לפני שאגש לכך עליי להקדים ולומר כי אין בדברי מבוא אלה כדי לטעון לעליונות של מסלול חיפוש אחד – זה שתהנותו הן 1948-1967, (וכמובן) 1985-2003 – על פני סדרת התהנות 1965-1975 – 1985-2003. ניתוח היסטורי צריך כמובן לשלב את שתי הסדרות. ההבחנה שנעשתה ביניהן כאן נועדה להצביע על שניתוח מאזן הכוחות בין השחקנים מחייב לבחון מפעם לפעם אם אין 'השחקנים' עצמם משתנים מיסודם לנגד עינינו.

1967 נקודת מפנה (א)

מסלול תיעוש חדש דוחק מסלול תיעוש חדש מעט פחות

בעקבות המלחמה ב-1967 השתנה מעמדה הגאופוליטי של ישראל, והיא היתה למעצמה אזורית. הדבר התבטא בשלושה תחומים: ראשית, הניצחון הגדול עשה את ישראל שותפה רצויה של ארצות הברית, שהיתה נתונה אז במירוץ עם יריבתה ברית המועצות על שליטה גלובלית, ובתוך זמן קצר היתה ישראל לעוגן אסטרטגי של ארצות הברית במזרח התיכון. ארצות הברית היתה מוכנה להשקיע בהעצמתה של ישראל כדי לעשות אותה בעלת הכוח הצבאי הדומיננטי באזור. הביטוי הראשון לכך היה סיוע ביטחוני ואזרחי נדיב, שהלך וגדל ואפשר את הגדלת תקציב הביטחון הישראלי לממדים יוצאי דופן בעולם.

שנית, בתום תקופת ביניים קצרה החליטה הנהגת המדינה לשמור בידיה את השטחים שנכבשו, ובמרכזם שטחי הגדה המערבית, ולבסס את השליטה בהם, גם באמצעות התנחלויות. מיד לאחר המלחמה החליטה ממשלת ישראל כי בתמורה לחווי שלום תחזיר ישראל לסוריה את רמת הגולן ולמצרים את סיני; באוקטובר 1967 היא נסוגה מנכונות זו, בין השאר בעקבות ועידת חרטום, או החליטו ראשי מדינות ערב לא לשאת ולתת עם ישראל על השטחים ועל שלום (פדהצור 1996, עמ' 57). בעניין השטחים הפלסטיניים, הממשלה החליטה על החזקת השליטה המעשית בידיה, באמצעות העתקת קו הגבול הביטחוני אל נהר הירדן, ועל תיקוני גבול משמעותיים כדוגמת סיפוח מזרח ירושלים (שם, עמ' 44-46; 120). בשארית השטח בחנה הממשלה תחילה אפשרות להקמת ישות מדינית פלסטינית - אוטונומיה או מדינה, אך לא נמצאה הנהגה פלסטינית שתסכים לכך. בעקבות זאת פנתה הממשלה ל'אופציה הירדנית'; אלא שזמן קצר לאחר המלחמה החלה הממשלה להקים בסיסים צבאיים והתנחלויות, ואלה הלכו וצמצמו את השטח הנתון למיקוח (שם, פרקים ז, ה, י, יא, יב; פדהצור 1995). השליטה בכל השטח ההיסטורי של ארץ ישראל/פלסטין עשתה את ישראל שליטה על מרבית העם הפלסטיני. כך נפתח שלב חדש בתולדות היחסים בין יהודים לפלסטינים: היהודים - שעד 1948 היו מיעוט בארץ ישראל/פלסטין והיו הצד החלש יותר רוב התקופה עד אותה שנה ורובם ראו הישג גדול בהחלטה של האו"ם לחלק את ארץ ישראל/פלסטין לשניים ולהעניק ליהודים את אחד החלקים - ביקשו עתה להיות שליטים על כל הארץ, אגב הכפפת העם הפלסטיני לשלטונם, ולנסות לחוק את זכרו של רעיון החלוקה.

שלישית, כחלק מן ההגדרה העצמית החדשה של ישראל, כמעצמה, היא החליטה לפתח תעשייה צבאית גדולה משלה. הצעד ה'מעצמתי' המובהק הזה, שמדינות אחדות בלבד נוקטות, נתפס בדרך כלל כחלק מן ההיערכות הצבאית של המדינה, אך לאמתו של דבר בעת ובעונה אחת זהו גם צעד כלכלי, שאפשר לדון בו במסגרת של ניתוח אסטרטגיית הפיתוח הכלכלי-חברתי של הארץ הנדונה. הבחירה לפתח תעשייה צבאית גדולה השפיעה השפעה ניכרת על המבנה החברתי של ישראל, ועל כך נרחיב בהמשך הדברים.

הדגשת חשיבותה של התפנית שחלה בעקבות מלחמת ששת הימים אין בה כדי לטעון כי מלחמה זו היא ש'המציאה' את המדיניות הישראלית המתבססת על שימוש נרחב באופציה

הצבאית. המדיניות הכוחנית והטיפוח של צבא חזק לא התחילו ב־1967: שולה כרמי והנרי רוזנפלד לדוגמה כבר ראו את לידתה של המדיניות הכוחנית – מיליטריזם לדבריהם – בהחלטה שהתקבלה מיד לאחר המלחמה ב־1948, שלא להתיר את שיבת הפליטים הפלסטיניים (כרמי ורוזנפלד 1993, עמ' 285). אורי בן־אליעזר, שניתח את צמיחתה של 'הדרך הצבאית' במדיניות הישראלית, מיקד את נקודת ההתחלה אי־שם בשנות השלושים של המאה הקודמת (בן־אליעזר 1995), וכך גם אניטה שפירא, שהצביעה על תקופת המרד הערבי, 1936-1939 (שפירא 1992). אבישי ארליך המליץ לראות בסכסוך הכוחני היהודי־פלסטיני חלק אינטגרלי של כל דיון בחברה הישראלית, וטען כי יש לעשות זאת מן השלב הראשון של הסכסוך, דהיינו מרגע הגעתם של ראשוני הציונים לארץ (ארליך 1993).

עם זאת, רבים מסכימים שהמלחמה ב־1967 יש בה משום נקודת תפנית חשובה בכל הנוגע למרכזיותו של המרכיב הצבאי במדיניות הישראלית. אבישי ארליך ציין כי מלחמה זו סימנה שלב חדש בסכסוך – מעבר מסכסוך מקומי לסכסוך בין־לאומי, או אפילו בין־מעצמתי, עקב צידודן של המעצמות הגדולות ביריבים המקומיים בסכסוך; המעבר הזה חייב את ישראל להגדיל את התשתית הצבאית שלה, והיא נעזרה לשם כך בממשלת ארצות הברית (ארליך 1993, עמ' 257). כרמי ורוזנפלד ראו גם הם ב־1967 נקודת מפנה; הם כינו אותה מעבר מ'מיליטריזם נמוך' ל'מיליטריזם גבוה' (כרמי ורוזנפלד 1993, עמ' 293).

התשלובת התעשייתית־צבאית

הביטוי הכספי העיקרי לפתיחתה של ישראל בפרויקט מדינתי חדש נמצא בגידול החריג בתקציב הביטחון. בשתי המלחמות הקודמות שישראל היתה מעורבת בהן, ב־1948 וב־1956, ירדו הוצאות הביטחון עם תום הקרבות. בין 1948 ל־1949 קטנו הוצאות הביטחון ב־35% (כוכב וליפשיץ 1973, לוח 1, עמ' 258); כמה שנים מאוחר יותר, ב־1952, נרשמה ירידה נוספת, בשיעור דומה (שם) – לאחר שזים בן־גוריון קיצוץ, וזה הוביל בין השאר להתפטרותו של הרמטכ"ל יגאל ידין. בעת מבצע סיני ב־1956 גדלו שוב הוצאות הביטחון – אך הן שבו וקטנו מיד לאחר אותה מלחמה.

לעומת זאת, לאחר 1967, לא זו בלבד שתקציב הביטחון לא קטן אלא שהוא גדל גידול של ממש. בשנים הראשונות לאחר המלחמה, קרוב למחצית מכל לירה שנוספה להוצאות הממשלה הופנתה לתקציב הביטחון (כוכב וליפשיץ 1973, עמ' 256). תקציב הביטחון גדל עוד לאחר מלחמת 1973 (ליפשיץ 2000, עמ' 157). הוצאות הביטחון, אשר בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים (1962-1966) היו 10.1% תמ"ג, עלו לאחר המלחמה ל־21.7% תמ"ג (1968-1973) ול־27.8% תמ"ג (1974-1980) (ברגלס 1989, עמ' 216). במחצית הראשונה של שנות השבעים היו הוצאות הביטחון 40% בערך מתקציב המדינה; במחצית השנייה של העשור הם ירדו מעט, לשליש בערך מתקציב המדינה (ליפשיץ 2000, עמ' 175). תקציב הביטחון החל לרדת רק לאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים ב־1980, והוא ירד עוד בעקבות יישום תכנית החירום לייצוב המשק ב־1985.

חלק משמעותי מן התקציב הביטחוני המוגדל הוקדש להרחבת דרמטית של התשתית

המחקרית והתעשייתית של מערכת הביטחון (שיסודותיה הונחו עוד בתקופה שלפני 1948; עברון 1980), כדי שתוכל ישראל לייצר בעצמה אמצעי לחימה עיקריים. הורו המְּדִי העיקרי להחלטה זו היה האמברגו שהטילה ממשלת צרפת על ייצוא נשק לישראל; צרפת היתה עד מלחמת ששת הימים, ובמשך עשר שנים בערך, ספקית הנשק הראשית של ישראל. בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים הופנו לתעשיות הביטחוניות בין 20 ל-33 אחוזים מתקציב הביטחון (Steinberg 1983, pp. 286-287); להערכה דומה ראו: הלפרין 1987, עמ' 997.

ההשקעה המסיבית של המדינה בתעשייה הביטחונית הסתמכה על שני מקורות כספיים: מקורותיה העצמיים של המדינה; והסיוע שהיא קיבלה מממשלת ארצות הברית, שחלקו נועד לתשלובת התעשייתית-צבאית (רוזן 1984, עמ' 48-49; בלומנטל 1985, עמ' 133). סיוע זה היה הביטוי המוחשי לתפקיד המרכזי שייחסה ארצות הברית לישראל במאזן הכוחות האזורי.

על החשיבות שייחסה ארצות הברית למעמדה החדש של ישראל אפשר ללמוד מכך שבתחילת שנות השמונים קיבלה ישראל בערך רבע מכלל סיוע החוץ השנתי של ארצות הברית (רוזן 1984, עמ' 348). שלא כמו ארצות מקבלות סיוע אחרות, ישראל קיבלה רשות למחוק חלק ניכר מן ההלוואות ולהמירן במענקים, וגם רשות להשתמש בסיוע לפיתוח אמצעי לחימה מתוחכמים, שהינם בעלי פוטנציאל ייצוא [הדגשה שלי] (רוזן 1984, עמ' 48-49; ראו גם: בלומנטל 1985, עמ' 133; ותורן 2002). הסיוע של ארצות הברית אפשר לישראל להגדיל את תקציב הביטחון ועם זאת לשמור ואף להעלות את רמת החיים (רוזן 1984, עמ' 52; ראו גם: מינץ 1984, עמ' 71).

התעשייה הביטחונית העניקה לישראל לראשונה ענף כלכלי בר תחרות בשוקי העולם. הצפי לתוצאה שכזאת אכן עמד לנגד עיניהם של מקבלי ההחלטות (ראו למשל: Steinberg 1983, pp. 281, 285-286). עד למלחמה היה היקף הפעילות הכלכלית המקומית נמוך יחסית והייצוא היה מורכב בעיקרו ממוצרים חקלאיים ומיהלומים שלוטשו בישראל (הלוי וקלינוב-מלול 1968, עמ' 121-127; הלמ"ס, 1998, לוח א, עמ' 7). ההחלטה להרחיב את התעשייה הצבאית שינתה במידה רבה את התמונה: בשנים 1970-1974 כבר היה הייצוא התעשייתי גדול מהייצוא החקלאי ומייצוא היהלומים גם יחד (שם). בשנות השבעים היו מוצרי התעשייה הצבאית 25% בערך מכלל הייצוא של ישראל, ומשקל הייצוא הביטחוני בסך הייצוא היה הגבוה בעולם (Mintz 1983, p. 112; ברגלס 1989, עמ' 213-214). שיעור המועסקים במגזר הביטחוני עלה בהתאם: ב-1980, כמחצית מכלל עובדי התעשייה הועסקו בפרויקטים הקשורים לביטחון (Mintz 1983, p. 111). הצמיחה של התעשייה הביטחונית היתה מהירה מזו של מגזרי משק אחרים, והיא הפכה לגורם שהשפיע על תהליכים מקרו-כלכליים ומבניים, [ש]הקרין על התפתחות המשק כולו (ליפשיץ 2000, עמ' 363). חשוב לציין כי הישגיה אלה של התעשייה הצבאית נרשמו בעיצומה של האטה כללית בצמיחה בישראל (ראו את המאמרים בתוך: בן-פורת 1989); ולנקודה זו נחזור בהמשך הדברים.

המהלך של פיתוח יכולת תעשייתית מעצמתית איחד מחנות שונים בתוך הנהגת המדינה: בין שמעון פרס ואנשי התעשייה הצבאית למשל, שדגלו בפיתוח יכולת תעשייתית-צבאית

מקומית, ובין יצחק רבין, שדגל ברכישה של נשק מוכן בחוץ-לארץ. מיד לאחר המלחמה היה רבין לשגריר ישראל בארצות הברית. הוא פעל אז לביסוס שיתוף הפעולה האסטרטגי עם ארצות הברית, על יסוד התפיסה שלפיה ישראל חייבת להיות הכוח החזק באזורה, ממש כשם שארצות הברית חייבת להיות החזקה בין שתי המעצמות הגדולות (רבין 1979, שער חמישי, פרקים 1 ו-2). שיתוף הפעולה האסטרטגי בזמן היותו של רבין שגריר הוליד הגדלה חסרת תקדים בסיוע של ארצות הברית לישראל (שם, עמ' 395). כאמור, חלק מכספי הסיוע הופנה לפיתוח תעשייה ביטחונית ישראלית.

המדינה בישראל היתה הגורם היוזם, המממן והמוציא לפועל של פיתוח התשלובת התעשייתית-צבאית. לדברי ליפשיץ,

הממשלה השפיעה ומשפיעה על התעשייה הביטחונית בתוקף היותה המתווה והמנהלת של מדיניות הביטחון הלאומי ושל המדיניות המקרו-כלכלית, כלקוח מרכזי, כבעלים של החברות הביטחוניות הגדולות, כרשות המעניקה רשיונות יצוא, ועוד (ליפשיץ 2000, עמ' 372).

המדינה גם עודדה את הקמתן של חברות פרטיות רבות, שהתמחו בייצור מרכיבים שונים של מערכות הנשק והחימוש (כוכב וליפשיץ 1973, עמ' 264). אל המרחב שיצרה המדינה חדרו כמה מן התאגידים הפיננסיים והתעשייתיים הגדולים בישראל, כדוגמת דיסקונט השקעות, כלל תעשיות וכור תעשיות. תאגידים אלה גדלו והתעצמו הודות להשקעות בתעשיות הביטחוניות, והיו לשחקנים בזירה הכלכלית העולמית. הפעילות התעשייתית-ביטחונית תרמה לביצורה של מה שביכלר וניצן מכנים 'הכלכלה הגדולה', ואפשרה למספר קטן של תאגידים גדולים לרכוש שליטה גוברת על הצבר ההון בישראל (ביכלר וניצן 2001, עמ' 190).

תפקידה המכריע של המדינה ראוי לציון על רקע האידאולוגיה הנאו-ליברלית שקנתה לעצמה שליטה בשיח הציבורי בישראל ובאה לאחרונה לידי ביטוי ציורי מפיו של שר האוצר בנימין נתניהו, שהצהיר כי יש לשים קץ למצב שבו האיש הרזה – המגזר הפרטי – נושא על גבו את האיש השמן – המגזר הציבורי. לכאורה יזמה תעשיית מדינתית עומדת בניגוד לעקרונות הנאו-ליברליזם; אבל למעשה, כמו שנראה בהמשך הדברים, גם במעצמות גדולות כדוגמת ארצות הברית ובריטניה נהנית התשלובת התעשייתית-ביטחונית מתמיכה מסיבית של המדינה, ואין הדבר מונע אותן מלהטיף השכם והערב לכל שאר ארצות תבל בעד מדיניות של שוק חופשי.

ישראל אימצה את קווי היסוד של המדיניות המקרו-כלכלית הנאו-ליברלית במסגרת מדיניות החירום לייצוב המשק משנת 1985 – חמש שנים בערך לאחר עלייתם לשלטון של מרגרט ת'אצ'ר באנגליה ושל רונלד רייגן בארצות הברית. 1985 התרחשה על רקע משבר כלכלי עמוק ואינפלציה דוהרת, שנבעו, חלקם, מן ההוצאה האדירה על צבא ועל ייצור צבאי, ומן האפקט האינפלציוני שהיה לסכומי הכסף הגדולים של ההוצאה הביטחונית ושל כספי הסיוע מארצות הברית. אך מדיניות החירום לייצוב המשק לא הצטמצמה להדברת

האינפלציה בלבד אלא הציעה הבניה מחדש - המונח המקובל על הבנק העולמי ועל קרן המטבע הבין-לאומית הוא restructuring או structural adjustment - של המערכת הכלכלית-חברתית בישראל, כמו תכניות ההבניה מחדש שהציעו שני גופים אלה בארצות אחרות, בעיקר באמריקה הלטינית, במזרח אירופה ובדרום מזרח אסיה. בשמה של הדוקטרינה הֵנאוֹ-ליברלית מתנהל בישראל מאז 1985 מאמץ מתמשך להחליש ולצמצם את אחיזתם של רבים מן המוסדות שהוקמו בתקופה הקודמת - מנגנון המדינה, מערכות השירותים הציבוריים, רשת הביטחון הסוציאלי, ההסתדרות וכיוצא באלה.

בעת שהוחלט על תכנית החירום לייצוב המשק כבר הספיקה ההשקעה הגדולה של המדינה בתשלובת התעשייתית-צבאית להאדיר ולהעשיר שכבה של בעלי הון, בנקאים, מנהלים, יצואנים, אלופים בדימוס, רואי חשבון, עורכי דין וכיוצא באלה. בשנים שחלפו מתחילת ההשקעה הגדולה בתשלובת החדשה עד 1985 רכשו אנשי שכבה זו מודעות עצמית וביטחון עצמי: הודות לדיפלומטיית הנשק וסחר הנשק הם הכירו רבים ממקביליהם למעמד בארצות המערב ובארצות העולם השלישי וספגו את הרוח הֵנאוֹ-ליברלית שנשבה במסדרונות המוסדות השלטוניים והפיננסיים בארצות המערב, ובעיקר בארץ הפטרונית, ארצות הברית. ב-1985, לאחר שצברו עצמה רבה מעטיני המדינה, הם כבר הרגישו בטוחים דיים לאמץ מדיניות המבקשת לייבש את העטינים - גם באמצעות הפחתת המסים שעליהם לשלם והיכולים לשמש להעצמת שאר חלקי החברה. שי טלמון, מי שהיה החשב הכללי של משרד האוצר, התייחס ליום שהחליטה הממשלה - ב-1985 - על תכנית החירום כעל 'יום העצמאות הכלכלי של ישראל' (בסוק, 17.10.1999, הארץ). יהיה זה נכון לא פחות לקרוא לאותו יום 'יום העצמאות של הבורגנות הישראלית הגדולה'.

ביטוי ציבורי משמעותי ראשון של שכבה זו היה גיבושה של מפלגת ד"ש, לקראת הבחירות של 1977. אמנם המפלגה עצמה נפלה באותה מהירות שעלתה בה, אך התנהלותה בתקופת פעילותה הקצרה סימנה את המהפך שהביא עמו הפרויקט המעצמתי, ובמרכזו התשלובת התעשייתית-צבאית. עם מקימי ד"ש נמנו כמה מהבולטים בראשי התשלובת התעשייתית-צבאית - מנכ"לים של תאגידים תעשייתיים ושל בנקים וקצינים בכירים לשעבר, ולצדם משפטנים, אנשי אקדמיה ואנשי תקשורת. עם הבולטים בחבורה נמנו אנשי רפ"י, מפלגה אשר בראשותם של משה דיין ושמעון פרס תקפה בחריפות עוד לפני המלחמה ב-1967 את מנגנוני הייצוג הפוליטי של מפא"י וההסתדרות. בין ראשי ד"ש היו מי שביקשו להחליף את המנגנונים הייצוגיים ב'מפלגת מאה הטובים' ("הצנטוריונים") - הטובים, הלא מושחתים [...] (אוריאל וברזילי 1982, עמ' 35). ד"ש היתה הראשונה בסדרה ארוכה של מפלגות בישראל שביטאו שאיפה של המעמד הבינוני והגבוה, שהתעצם מאוד הודות לפריחתה של התשלובת התעשייתית-צבאית, להציב מכסה כבד מעל הזרמים החברתיים המבקשים ביטוי, ייצוג ושינוי, ולהעמיד על המכסה מנכ"לים וקצינים 'נטולי אינטרסים' שינהלו את המדינה 'ברוח מדיניות המערב' (שם, עמ' 319; וראו גם: בן-פורת 1999, פרק 6).

תקוותיהם של אנשי ד"ש לא התממשו; הם לא הצליחו לתפוס את השלטון במקומה של מפא"י, אך היה להם תפקיד מרכזי בקטיעת רצף הדומיננטיות שלה. יתרה מזאת, צמרת

התשלובת התעשייתית-צבאית, באמצעות ד"ש, העניקה לגיטימציה לשלטון החדש של הימין. ראשי ד"ש, רובם אנשים שגדלו וטופחו במוסדות של מפא"י, לא ראו מניעה להצטרף אל ממשלתו של מנחם בגין, כשהם פוסעים בשביל שפרץ עבורם משה דיין, סמל ה'ביטחוניזם' הישראלי, אשר קיבל מבגין הזמנה אישית לשמש שר החוץ. משהתפרקה ד"ש לא שבו עוד מרבית מנהיגיה לנסות את כוחם בשדה הפוליטיקה המפלגתית – אך אין זה אומר שהם ויתרו על אפשרויות השפעה. נהפוך הוא, שירותם הקצר בממשלה לימד אותם כי הם יכולים להשפיע על המדיניות הכלכלית והחברתית גם בלי שתהיה להם מסגרת ארגונית נפרדת משל עצמם. באופן שכזה סללו מהלכיה של ד"ש את דרכה של הצמרת החדשה אל מעמד העל-מפלגתיות – עמדת כוח המאפשרת להשפיע על מהלכים פוליטיים-כלכליים בלא קשר לזהות המפלגה העומדת בראש הממשלה.

מסלול פיתוח עילי, מסלול פיתוח תחת

מה היו השלכותיה הכלכליות והחברתיות הפנימיות של ההשקעה המסיבית של המדינה בתשלובת התעשייתית-צבאית? על כך אפשר ללמוד מדיון בתפקידן ההיסטורית של תשלובות דומות בארצות הברית ובאנגליה. דייויד קוטס (Coates 2000) הפנה לאחרונה את תשומת הלב לתפקיד החיוני של התעשייה הביטחונית במדיניות הפיתוח הכלכלי בארצות הברית ובאנגליה – בעבר וגם היום (ראו גם: Dunne 1990). לדבריו, ארצות הברית ואנגליה פועלות בתחום זה באופן שאינו תואם את המודל הנאו-ליברלי, שהן מזוהות אתו בדרך כלל, אלא באופן הדומה עד מאוד לזה של ארצות שהמדינה היא שחקנית מרכזית בהן בתחום הפיתוח. פן זה של המדיניות הציבורית בארצות הברית ובאנגליה אינו זוכה לתשומת הלב הראויה, בעיקר משום שבמקרה של התעשיות הביטחוניות 'מוצב השליטה' של 'מדינת הפיתוח' מצוי במשרד הביטחון ולא במקום הצפוי, הלא הוא המשרדים 'הכלכליים'. מרגע שממקדים את תשומת הלב במשרד הביטחון עולה תמונה השונה עד מאוד מן התדמית המקובלת של שתי הארצות הללו. כך, לדברי קוטס, בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה שימשו התעשיות הצבאיות של ארצות הברית בתפקיד קטליטי דומה לזה שמילאו תעשיית הטקסטיל באנגליה של עידן המהפכה התעשייתית או לזה שמילאה תעשיית הרכבות בארצות הברית ובגרמניה של עידן התיעוש במאה התשע עשרה (Coates 2000, p. 205). התעשיות הביטחוניות העניקו לארצות הברית עמדת הובלה בתחום תעשיית המטוסים, ובשני העשורים האחרונים גם בתחום תעשיית האלקטרוניקה (שם, עמ' 204). מבחינה זאת, הפנטגון שימש ועודו משמש משרד תעשייה רב-עצמה. באנגליה, לדבריו, המצב דומה: אנגליה היא בעלת התשלובת התעשייתית-צבאית-מדעית הגדולה ביותר במערב אירופה, ויצואנית הנשק השנייה בגודלה בעולם. משרד הביטחון של אנגליה, כמו זה של ארצות הברית, פועל כמשרד תעשייה לכל דבר, ואפילו ראש הממשלה מרגרט תאצ'ר, שנודעה כנושאת הדגל של השוק החופשי, היתה פעילה מאוד בשיווק התוצרת של התשלובת התעשייתית-צבאית האנגלית (שם, עמ' 196).

טענותיו של קוטס בנוגע לארצות הברית ולאנגליה תקפות במידה רבה גם בנוגע לישראל.

ראשית, יש דמיון בכל הנוגע לתפקיד המרכזי שמילאה המדינה, באמצעות משרד הביטחון, בקביעת מדיניות הפיתוח הכלכלי. כמו בארצות הברית ובאנגליה, גם בישראל האידאולוגיה הנאו-ליברלית נעצרת בשער הכניסה לתשלובת התעשייתית-צבאית, שכן בכל שלוש הארצות הוקמה זו לא על ידי היוזמה הפרטית אלא באמצעות תכנון מרכזי של המדינה. לדברי ליפשיץ,

יש [...] הרואים בבסיס הביטחוני-התעשייתי גורם, שהעניק לגיטימציה למעין תכנון תעשייתי, שבכלכלות שוק מובהקות היה קביל, רק משום שהתלוו לו נימוקים של ביטחון לאומי, ומשנקטו אותו הביא, בחשבון כולל, לתוצאות מקרו-כלכליות חיוביות (ליפשיץ 2000, עמ' 313).

שנית, בישראל, כמו באנגליה ובארצות הברית, התעשייה הביטחונית היתה זרו לפיתוח טכנולוגי מתקדם. התכנון המדינתי המרכזי בתחום התעשייתי-ביטחוני הוליד תפוקות רבות-ערך לבעלי הון פרטיים בתחומים משיקים, ובראשם ענפי ההיי-טק. כאשר נקלעה התעשייה הביטחונית למשבר, במחצית השנייה של שנות השמונים, יצאו לשוק העבודה האזרחי אלפים מעובדיה, מאגר גדול של כוח אדם שקיבל הכשרה מקצועית רבת-ערך, אם גם בלתי פורמלית בחלקה הגדול, במגזר הביטחוני, בפרט בתחומי המחשוב והתקשורת (יוסטמן 2001, עמ' 574). ההמראה של ענף ההיי-טק האזרחי התרחשה על רקע זה: התוצאה היתה 'שטף של פעילות תעשייתית עתירת טכנולוגיה, בחלקה מבוססת על הנכסים הטכנולוגיים הלא-מוחשיים של התעשייה הביטחונית שעברו תהליך ספונטני של אזורח' (שם, עמ' 568). עתה התברר כי השקעת הממשלה בפיתוח תעשייתי ביטחוני הניבה פירות נאים ומתמשכים לשכבה חברתית שלמה; כדברי יוסטמן,

אפשר להתווכח על מידת הצדק החברתי של תהליך זה, שהעביר ללא תמורה נכסים ציבוריים - אמנם לא מוחשיים - לשימוש העסקי של יחידים, אבל קשה להתווכח על יעילותו: שווי השוק של החברות החדשות שקמו בדרך זאת עולה במידה ניכרת על שוויה של התעשייה הביטחונית הציבורית כולה (שם, עמ' 568).

נקודה זו מובילה אותנו אל אחת ההשלכות החברתיות העיקריות של הצבת התשלובת התעשייתית-צבאית במרכז מדיניות הפיתוח הישראלית: התשלובת תאמה את מה שהכלכלנים קוראים פיתוח כלכלי במסלול עילי (high road) - פיתוח המבוסס על ייצור מוצרים בעלי ערך מוסף גבוה, המופנים אל פלחי שוק 'גבוהים'. הייצור נעשה בסדרות קטנות ומותאם לדרישות המזמין והוא מבוסס על כוח עבודה עתיר ידע, הזוכה לתגמול כספי גבוה (Betcherman 1996, p. 261).

עתה נחזור אל הטיעון בדבר היותה של 1967 נקודת מפנה. עד אותה מלחמה היה זה משרד התעשייה והמסחר, בניצוחו של פנחס ספיר, שניצח על תיעוש המשק הישראלי. הענף המייצג של אותו מסע תיעוש היה תעשיית הטקסטיל; זו היתה חלוצת המהפכה התעשייתית באנגליה, והיו באותן שנים מי שראו בה שלב ראשוני שחובה על כל מדינה

הרוצה להגיע לתעשייה מודרנית לעבור אותו. שלא כתעשייה הביטחונית וכתעשיית ההיי-טק, הפוסט-פורדיסטיות, התעשייה של שנות החמישים והשישים נשאה אופי פורדיסטי, של קווי ייצור המייצרים מוצרי צריכה להמונים. יתרה מזאת, היא תאמה את מה שהכלכלנים קוראים 'פיתוח במסלול תחת' (low road), כלומר ייצור המוני עתיר עבודה מעוטת מיומנות ומעוטת שכר ובעל ערך מוסף נמוך.

במבט לאחור אפשר לייחס להחלטה להשקיע דווקא בענף כמו הטקסטיל מידה רבה של אנכרוניזם, שכן עוד באותם ימים נחשב הענף לעתיר עבודה זולה, אשר ספק אם הוא מסוגל לשמש קטר לפיתוח תעשייתי כולל. עם זאת, ראוי לציין כי את מדיניות התיעוש המהיר, שתחילתו מפעלי טקסטיל, הדריכה גם ראייה פוליטית-חברתית מכלילה (inclusionary), שעיקרה משיכת מגורים רחבים של החברה אל הזרם המרכזי של מאמץ הפיתוח. אמנם הזרם הראשון במעלה לתיעוש היה ככל הנראה הצורך להתמודד עם בעיית האבטלה, שהיתה גבוהה במרבית שנות החמישים, בעיקר ביישובי העולים החדשים. אלא שמלבד זאת, התיעוש נחשב באותה תקופה לחלק מן התהליך של 'בניית אומה', אשר פירושו המעשי היה 'קליטה' של מאות אלפי היהודים שהגיעו מארצות ערב, ואשר רבים מהם שוכנו בעיירות הפיתוח; הערבים אזרחי ישראל לא היו יעד ל'קליטה' דומה. הפוליטיקאים ראו בתיעוש אמצעי לרכוש את נאמנותם של העולים החדשים ושל מנהיגיהם, ואילו הסוציולוגים והכלכלנים, ובייחוד אלה מהם שדגלו בדוקטרינת המודרניזציה, ראו בו פרוודור שדרכו יהיה אפשר להכניס את העולים החדשים אל הזרם המרכזי של החברה הישראלית (לביקורת גישה זו ראו: סבירסקי וברנשטיין 1980; וסבירסקי 1981).

התעשיות של שנות החמישים הוקמו מתוך ראייה מכלילה (עבור יהודים בלבד), הגם שאנכרוניסטית, של פיתוח כלכלי, ואילו התשלובת התעשייתית-צבאית היתה הזדמנות לחבור אל מסלול הפיתוח העילי בעולם בדרך בלבדית ומדירה (exclusive and exclusionary). התשלובת החדשה התבססה בעיקרה על חלק קטן של כוח העבודה הישראלי: ליבת הפיתוח התרכזה סביב אלפים לא רבים של מהנדסים ומדענים, טכנאים ואנשי מחשב, קציני צבא, בוגרי יחידות מסוימות בצבא ועובדים מיומנים בקווי ייצור קטני היקף. סביב התשלובת צמחה רשת לא רחבה במיוחד של שירותים עסקיים שניזונו ממנה - שירותים פיננסיים, משפטיים, חשבונאיים, פרסומיים וכיוצא באלה.

מרבית הישראלים התקשו לחדור אל המועדון החדש: בראשם הפועלים - רובם מזרחים שגויסו בשנות השישים לעבודה בקווי הייצור של מפעלי הטקסטיל. הללו, אם נקלטו בתשלובת החדשה, זה היה בעיקר במתפרות צבאיות שהוקמו בעיירות הפיתוח. העבודה בקווי הייצור של מפעלי הטקסטיל לא שימשה להם פרוודור כניסה אל עולם התעשייה המודרני מכיוון שלא העשירה אותם בכלים שיאפשרו להם לדלג אל מרכזי המחקר והפיתוח החדשים. הערבים אזרחי ישראל גם הם לא נקלטו בתשלובת, 'מסיבות ביטחוניות', אלא שהערבים כאמור לא היו אוכלוסיית יעד גם בגל התיעוש של שנות החמישים והשישים. גם הנשים בישראל נותרו בחוץ, שכן המועדון החדש היה מועדון גברים בעיקרו. התשלובת התעשייתית-צבאית הקפיצה שכבה חברתית מצומצמת יחסית אל מסלול הפיתוח

העילי, ובתוך כך עקפה והותירה מאחור שכבה חברתית רחבה יותר, שבמשך עשר או חמש עשרה שנים בערך עמדה במוקד של גל פיתוח תעשייתי קודם.

היתה ברה של פיתוח שונה

התשלובת התעשייתית-צבאית לא צמחה מתוך התשתית התעשייתית שבהקמתה הוחל עשור או עשור ומחצה קודם לכן אלא סימנה התחלה חדשה (המילה 'חדשה' מתייחסת להיקף ההשקעה ולא לעצם ייצור הנשק, שכן זה כבר נעשה בעבר, אם כי בממדים 'לא מעצמתיים'; ראו: עברון 1980). ההתחלה החדשה נעשתה כמו מתוך התעלמות או עקיפה של ההתחלה הקודמת, שעוד היתה טרייה למדי. על רקע זה אפשר לשאול אם ההשקעה בתשלובת זו, שקידמה ענפי תעשייה מוגדרים, לא החלישה או בלמה את הפיתוח של ענפים אחרים - למשל תעשיות מוצרי צריכה למיניהן (להשוואה בין השקעות ממשלתיות בתעשיות ביטחוניות ובין השקעות ממשלתיות בענפים אחרים ראו: Steinberg 1983, p. 289). דייויד קוטס, בהתייחסו לאנגליה, טען כי העדפת הממשלה את התעשיות הביטחוניות היתה אחד הגורמים לפיגורן של התעשיות 'הישנות' (Coates 2000, p. 196), ובהתייחסו לארצות הברית טען שהטיפוח של התעשיות הביטחוניות הוא אחד הגורמים לפיגורה היחסי בתחום תעשיות מוצרי הצריכה (שם, עמ' 206).

טענות דומות הוצגו גם בישראל; הכלכלן אריאל הלפרין ראה בהשקעה המסיבית בתעשייה הביטחונית הסבר אפשרי לירידה בשיעור הצמיחה הגבוה שאפיין את התעשייה הישראלית עד אז: 'ניתן היה לצפות' הוא כתב,

שהעלייה על הגל החדש של תעשייה מתקדמת תביא בעקבותיה את האצת הצמיחה. אולם לא כך קרה. בשנים 1968-1972 היה קצב הצמיחה השנתי של התוצר התעשייתי 15% בערך. הוא ירד לפחות מ-5% בשנים 1973-1979 ו-2.5% בשנים 1979-1984. קצב הצמיחה השנתי של הפריון, אשר היה 7% בשנים 1968-1972, ירד ל-0% בשנות השמונים (הלפרין 1988, עמ' 3).

רבים, כתב הלפרין, ניסו לקשור את עצירת הצמיחה - שמאחר יותר זכתה כפי כלכלנים לכינוי 'העשור האבוד' (ראו: בן-פורת 1989) - למשבר הנפט ולגורמים אחרים, כגון הקיפאון בעלייה ובייבוא ההון לישראל. הלפרין, לעומת זאת, הצביע על הסבר אחר: הוא ציין כי 'בגלל מגבלת המקורות העומדים לרשות המדינה, משאבים המושקעים בטכנולוגיה צבאית אינם מושקעים בתחומים טכנולוגיים אחרים' (הלפרין 1988, עמ' 4). לדבריו, 'השאיבה המסיבית של כוח אדם טכנולוגי לסקטור הביטחוני עצרה את התפתחותה של התעשייה הקונבנציונלית בנקודה מוקדמת ביחס לנקודה האופטימלית' (הלפרין 1987, עמ' 1002). הלפרין ציין עוד כי בישראל 60% בערך מן המחקר והפיתוח הלאומי הושקעו בתחום הביטחון - לעומת 20% עד 30% בארצות המערב. בו בזמן, ההשקעה במחקר ובפיתוח אזרחי היתה נמוכה לעומת ארצות המערב (הלפרין 1988, עמ' 5-6). כך גם בעניין כוח אדם: מתוך מעטפת משוערת של 20-22 אלף מהנדסים ומדענים בישראל הועסקו 55-60 אחוזים בתשלובת

החדשה (הלפרין 1987, עמ' 1000). הלפרין ייחס את הנתונים הללו ל'דוקטרינה ביטחונית מסוימת' וציין כי 'מדיניות לאומית אלטרנטיבית, השמה את הדגש על תעשייה אזרחית מגוונת ומתקדמת [יכולה] לחולל שינוי משמעותי בתהליך הצמיחה של התעשייה והמשק' (הלפרין 1988, עמ' 9).

יעקב ארנון, מי שהיה מנכ"ל משרד האוצר בתקופתו של פנחס ספיר, כתב במאמר בכותרת 'גן עדן של שוטים' כי 'יש לראות בחומרה את [...] הסתגלותו של המשק הישראלי למצב שבו חלק גדול מהמאמץ המשקי של המדינה מכוון לביטחון, כאשר כיוונו לכך מגיע ממשקים אחרים' (ארנון 1984, עמ' 157). נגד אלה שהצדיקו את ההשקעה בתעשייה הביטחונית בשל היותו צעד שאפשר את כניסתה של ישראל לעידן הייצור המודרני טען ארנון כי היה אפשר לעשות זאת גם בדרכים אחרות, והביא כדוגמה את גרמניה ואת יפן, שלאחר מלחמת העולם השנייה 'ממעט לא השקיעו בתחום הביטחון (הדבר היה אסור עליהן בהתאם להסדרים שנחתמו אחרי המלחמה), אך הצליחו לייעל את תהליכי הייצור עד כדי כך שמדינות אחרות לא יכלו לעמוד בתחרות עמן' (שם: 158; לטענה דומה ראו: Peri & Neubach 1985, p. 36). ארנון קבע עוד כי 'רק חזרה לישראל של ערב מלחמת ששת הימים ושלוש עם העולם הערבי יהיו תשובת למדיניות הקטסטרופולית שנהגה מאז והעלולה לחסל את עצמאותנו, תחילה הכלכלית ובהמשך גם המדינית, תוך השפעה על כל תחום בחיינו' (ארנון 1984, עמ' 160). שתי ההתחלות התעשייתיות – שהתבססו כל אחת על תפיסת פיתוח שונה, מוצרים שונים, דרכי ייצור שונות, שווקים שונים, ציבור שונה של עובדים ועובדות ותנאי עבודה ושכר שונים – מקפלות בתוכן כמה מן הבעיות המרכזיות של החברה הישראלית כיום. אמנם פיתוחה של התשלובת התעשייתית-צבאית קידמה את הצטרפותה של ישראל למועדון המצומצם יחסית של חברות בעלות תמ"ג לנפש גבוהה, אבל אם נפרק את התמ"ג למרכיביו – תהליך שקרוי dis-aggregation – נמצא כי רק חלק קטן מן החברה הישראלית יכול לטעון לחברות במועדון. ראשה של ישראל הוא שנדחק בפתח המועדון, אך חלק גדול מן הגוף שלה נותר בחוץ.

המחשה אחת, אך לא יחידה, של פיצול זה, מצויה בתחום השכר. העובדים בתעשיות הביטחוניות, ומאוחר יותר בתעשיות ההיי-טק, נהנו – ועדיין נהנים – מרמת שכר גבוהה יחסית, ואילו אלה המועסקים במה שמכונה כיום 'תעשיות מסורתיות', כדוגמת טקסטיל ומזון, נהנו – ועדיין נהנים – מרמת שכר נמוכה יחסית. ולא זו בלבד אלא ששתי רמות שכר אלו התרחקו זו מזו. אפשר ללמוד על כך מן הגידול בפערי שכר בין בעלי השכלה אקדמית ובין בעלי השכלה נמוכה: שכרם של עובדים בעלי 16 שנות לימוד ומעלה (גברים המועסקים במגזר העסקי) גדל מ-153% מהשכר הממוצע (בשנים 1980-1982) ל-171% מהשכר הממוצע (בשנים 1995-1997), ואילו שכרם של בעלי שמונה שנות לימוד ומטה ירד מ-74% מהשכר הממוצע בתחילת התקופה ל-59% מהשכר הממוצע בסוף התקופה (מעלם ופריש 1999, עמ' 1; ראו גם: קלינוב 1999, עמ' 1; ודהן 2001, חלק ב). בד בבד עם הפיצול הגדל בין שתי רמות השכר נרשם גם פיצול בכל הנוגע ליכולתם של העובדים השונים להתמקח על שכרם: ארגוני העובדים בתעשיות הביטחוניות נמנו מלכתחילה עם החזקים שבאגודים

המקצועיים בישראל, ואילו כוחם המאורגן של העובדים בתעשיות המסורתיות הוא מן החלשים ביותר. שחיקת השכר ושחיקת הכוח הארגוני ניוונו כמובן מתוצאה נוספת של 1967, הלא היא כניסתם של עשרות אלפי פלסטינים לשוק העבודה, אל פלחים מוגדרים של המסלול התחתי. מאוחר יותר, בשנות התשעים, נוספה לכך כניסתם של מהגרי עבודה, תחילה במקום הפלסטינים שכניסתם נאסרה בעת האנתפאדה הראשונה, ומאוחר יותר אל פלחים חדשים של מסלול הפיתוח התחתי.

רווחה במקום שכר

אחת הדרכים שבחרה המדינה להתמודד בעזרתן עם התרחבות פערי השכר היתה פיתוח מואץ של רשת הביטחון הסוציאלי. באותם שני עשורים שהתפתחה בהם התשלובת התעשייתית-צבאית הותקנו גם כמה מן הנדבכים המרכזיים של מערכת הביטחון הסוציאלי המוכרת לנו כיום: ב־1973 הונהגו דמי אבטלה; ב־1975 הונהגו קצבאות ילדים אוניברסליות (אך אפליית הערבים לרעה באמצעות קצבה ייחודית לילדים של יוצאי צבא נמשכה עד 1993); בשנים 1974-1981 הונהגו מרבית קצבאות הנכות והניידות; ב־1982 הונהגה הבטחת ההכנסה; וב־1988 הונהגה גמלת הסיעוד (המוסד לביטוח לאומי, 2002). פיתוחה של רשת הביטחון הסוציאלי התאפשרה בין השאר משום שאוכלוסיית ישראל לא נזקקה לממן ממקורותיה שלה את מלוא העלות של התשלובת התעשייתית-צבאית, מכיוון שקיבלה סיוע מארצות הברית.

אלא שייעודה של רשת הביטחון הסוציאלי, בישראל ובכל ארץ אחרת שהיא מונהגת בה, הוא לשמש תוספת למערכת השכר – ולא תחליף לה. בישראל הרשת הזו סייעה לרכך את מכת הנפילה של אותו חלק של הפרולטריון שנדחק לשוליים – בעיקר הפרולטריון המזרחי בעיירות הפיתוח – אך לא היה בה כדי לאפשר לאלה שנוקקו לה להתרומם אל שורות המעמד הבינוני, ובוודאי לא היה בה כדי לאפשר לפריפריה להשתלב במרכז.

רשת הביטחון הסוציאלי הישראלית הנוכחית, למרות הקיצוצים הרבים שנעשו בה בשנים האחרונות, היא מקיפה ואוניברסלית, ודומה בכך למערכות מערב אירופה (יותר משהיא דומה לזו האמריקנית) – אך היא נדיבה הרבה פחות מהן. נקודה זו חשובה, שכן גם בארצות שהיא נדיבה בהן ביותר, אין בה כדי לאפשר לתושביו של אזור שנותר מאחור להדביק תושבי אזורים שפיתוחם הואץ. על אחת כמה וכמה בישראל, שכאמור, רמת הקצבאות בה נמוכה, ואלה הנאלצים להתקיים רק מהן נהנים מהכנסה ברמה של קו העוני. לעומת רוב הארצות המפותחות, ההוצאה הכוללת לביטחון סוציאלי בישראל צנועה (דורון 1999, עמ' 441). אמנם ההוצאה לתשלום כלל הקצבאות של המוסד לביטוח לאומי גדלה מ־6.09% מהתמ"ג ב־1980 ל־8.71% ממנו ב־1999 (המוסד לביטוח לאומי, 2000, עמ' 10); אלא שבאירופה רוב הארצות מוציאות בין 60 ל־90 אחוזים יותר מאשר ישראל (דורון 1999, עמ' 442).

חולשתה העיקרית של רשת הביטחון הסוציאלי היא כמובן תלותה הגדולה ברצונם הטוב של המדינה ושל בעלי ההון והשכבות המבוססות. בישראל אנו נוכחים בכך זה שנים אחדות, כאשר ראשי המדינה והדוברים הפוליטיים של המעמד הבינוני הגבוה מנהלים מסע אידאולוגי

ומעשי חריף נגד רשת הביטחון הסוציאלי בטענה שהיא גרמה לגדילתו של 'דור של טפילים הנסמכים על שולחן המדינה' בפריפריה. על כן קריאת הקרב שלהם היא 'לכו לעבוד', אגב התעלמות מעצם הדבר שמדיניות הפיתוח שהם עצמם הובילו מאז 1967 הותירה את הפריפריה בשולי תנופת הפיתוח הכלכלי וללא מקורות תעסוקה חלופיים מספיקים ויציבים.

בשנות השמונים, ובייחוד לאחר 1985, נרשמה ירידה משמעותית בחלקן של תקציב הביטחון בתקציב המדינה. קיצוץ תקציב הביטחון נחשב מרכיב מרכזי של תהליך ה-re structuring בישראל. משקלו של תקציב הביטחון בתקציב המדינה חזר לשיעורים של שנות החמישים. בראשית שנות התשעים, עם בוא גל העלייה הגדול ממדינות חבר העמים, הוא ירד אף לשיעורים נמוכים יותר (ליפשיץ 2000, עמ' 175). בתוך כך, התעשייה הביטחונית עצמה עברה משבר חריף בעקבות התמוססותה של ברית המועצות. עם זאת, גם כיום התעשייה הביטחונית היא מרכיב מרכזי של התעשייה הישראלית בכלל ושל הייצוא התעשייתי הישראלי בפרט; לפי נתונים של עמוס ירון, מנכ"ל משרד הביטחון, עבור שנת 2002, ישראל היא בין יצואניות הנשק הגדולות בעולם וממוקמת במקום החמישי עם נתח שוק של 8-10 אחוזים (ירון 2002; לנתונים שונים, באותו ספר, ראו: אקמן 2002; לנתונים מעודכנים על התעשיות הצבאיות ראו: בנק ישראל, 2002, עמ' 56-57). יתרה מזאת, התעשייה הביטחונית הולידה פעילויות עסקיות שלא נזקקו עוד לתמיכה כה מסיבית של המדינה, בייחוד בתחום ההיי־טק.

הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי כתבו, בהתייחסם לשנות החמישים, כי תקציבי המדינה תרמו באותה תקופה לכינונו של מה שהם כינו 'מעמד בינוני יציר המדינה' (רוזנפלד וכרמי 1993). על אותו משקל אפשר לומר כי בשנות השבעים והשמונים סייע הפרויקט המעצמתי של המדינה להעצמה של חלקים של אותו מעמד בינוני, ולעשייתם לעילית ביטחונית-תעשייתית-פיננסית, המצטיינת בעצמה פוליטית פנימית וביכולת מיקוח במסדרונות הכוח הגלובליים.

1967 כנקודת מפנה (ב)

מסלול התיישבות חדש דוחק מסלול התיישבות חדש מעט פחות

כשם שעקפה התשלובת התעשייתית-צבאית את תעשיות הטקסטיל ודילגה לעמדת הובלה בכלכלה, בחברה ובפוליטיקה הישראלית, ובתוך כך הקפיצה מעלה חלק מוגדר וצר של החברה הישראלית, כך עקפו ההתנחלויות את עיירות הפיתוח והמושבים של שנות החמישים והשישים, ובתוך כך הקפיצו קדימה, אל שורות המעמד הבינוני ואף הבינוני-גבוה, קבוצות שעד אז היו בשולי הזרם המרכזי של החברה הישראלית.

התנחלויות הוקמו בכל השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים. חצי האי סיני הוחזק במשך יותר מעשור בססמה שטבע שר הביטחון אז משה דיין, ולפיה שארם א־שִׁיחַ' ללא שלום עדיפה משלום ללא שארם א־שִׁיחַ'. חצי האי פונה בסופו של דבר לאחר מלחמת

1973 העקובה מדם, בעקבות חוזה השלום שנחתם עם מצרים, וההתנחלויות הישראליות בו פרוקו. רמת הגולן, שתושביה גורשו במלחמת ששת הימים (פרט לארבעה יישובים דרוזיים), יושבה במהרה, וב-1981 אף החילה בה מדינת ישראל את חוקיה. מאוחר יותר, בשנות התשעים, הביעו ממשלות ישראל מימין ומשמאל נכונות להחזיר את רוב רובה של רמת הגולן לידי סוריה, לפי הסכם שלום. המחויבות האידאולוגית והמדינית הגדולה ביותר של ישראל היא כלפי השטחים שנכבשו במרחב ההיסטורי של ארץ ישראל/פלסטין, שבו, בשטחי הגדה המערבית שהיו עד 1967 בשליטת ירדן, וברצועת עזה שהיתה עד אז בשליטת מצרים, יושב חלק גדול של העם הפלסטיני. בשטחים אלה, ובעיקר בגדה המערבית, עשתה ישראל מאמצים ניכרים לבסס שליטה לטווח ארוך.

פרויקט ההתנחלויות בשטחים הפלסטיניים התחיל, בקנה מידה קטן, זמן לא רב לאחר המלחמה. בעשר השנים הראשונות לאחר מלחמת ששת הימים – אז שלטה מפלגת העבודה (המערך אז) – הוקמו עשרים התנחלויות, רובן בשני אזורים: בקעת הירדן, שמפלגת העבודה ראתה בה 'גבול ביטחון' לישראל, ובאזור גוש עציון, שתושביו היהודים גורשו ממנו ב-1948, ועל כן ההתיישבות בו נתפסה כהחזרה לגיטימית של שטח ישראלי שנלקח בכוח. כן הוקמה קריית ארבע. מרבית ההתנחלויות הללו היו קטנות, ומספר תושביהן ב-1977 היה לא יותר מ-6,000 (כל הנתונים מתוך: גולדברג 1993; ראו גם: פדהצור 1996). מפנה משמעותי התרחש עם עלות הליכוד לשלטון, ב-1977. הליכוד עשה את ההתנחלויות – ולמעשה את פרויקט השתלטות הקבע על כל השטחים הפלסטיניים – פרויקט לאומי ייחודי משלו. האות להתנחלות רחבת היקף ניתן כאשר הכריזה ממשלת בגין על 40% בערך מאדמות הגדה המערבית כ'אדמות מדינה' (גולדברג 1993, עמ' 21). או הוחל בהזרמה של תקציבים נדיבים ונקבעו גם ההטבות המופלגות (שם, עמ' 14), שההתנחלויות נהנות מהן מאז ועד היום – להוציא, במידה מסוימת, את תקופת ממשלת רבין בשנות התשעים. בתקופת ממשלת בגין הראשונה, בין 1977 ל-1981, הוקמו 35 התנחלויות, רובן באזורים צפופי אוכלוסייה בשומרון ובחבל בנימין, ומספר המתנחלים עלה ל-17 אלף. בזמן ממשלת בגין השנייה וממשלת שמיר הוקמו 43 התנחלויות נוספות, רובן בשומרון ובחבל בנימין, אך גם בבקעה וברצועת עזה, ומספר המתנחלים עלה ל-46 אלף. תכנית החירום ליישוב המשק, משנת 1985, לא בלמה את פרויקט ההתנחלויות. ממשלת האחדות הלאומית – אותה ממשלה עצמה שהחליטה על תכנית החירום הכלכלית – הקימה 32 התנחלויות חדשות, רובן בשומרון ובחבל בנימין; באותה תקופה גם נרשם גידול דרמטי במספר המתנחלים והוא כמעט הוכפל.

לבסוף, בתקופת ממשלת שמיר השנייה, שכינה עד אמצע 1992, הוקמו שבע התנחלויות נוספות, ומספר המתנחלים הגיע ל-107 אלף (גולדברג 1993, עמ' 13). ממשלה זו, שאריאל שרון שימש בה שר הבינוי והשיכון (1990-1992), גיבשה תכנית גרנדיוזית שהיתה אמורה להגדיל מאוד את מספר ההתנחלויות והמתנחלים (ראו להלן) ונתנה הטבות מופלגות לרוכשי דירות בשטחים הכבושים. באותן שנים אכן נרשמה קפיצה גדולה בהתחלות בנייה למגורים (סבירסקי, קונור-אטיאס ואטקין 2002, עמ' 50). ממשלתו של יצחק רבין, שהחלה לכהן

ב־1992, עצרה את ההאצה, הקפיאה מקצת תכניות הבנייה וביטלה מקצת ההטבות (גולדברג 1993, עמ' 14). מאז חתימת הסכמי אוסלו עד סוף 2000 הוקמו שלוש התנחלויות חדשות בלבד. אולם האוכלוסייה בכלל ההתנחלויות גדלה מאוד – בייחוד בתחילת העשור, בעת כהונתה של ממשלת שמיר, ובסופו, בזמן כהונתן של ממשלות ברק ונתניהו. עד סוף העשור הגיע מספר המתנחלים ל־200 אלף בערך (סבירסקי, קונור־אטיאס ואטקין 2002, עמ' 23). הגם שהיילת ההתנחלות נקשרה סביב ארגוני המתנחלים השונים, ובעיקר סביב תנועת גוש אמונים, ההשתלטות על השטחים הכבושים היתה מעשה מדינתי לכל דבר. בעשור הראשון לאחר מלחמת ששת הימים היו אלה ממשלות המערך אשר יזמו ומימנו את מבצעי ההתנחלות בפתחת רפיח, ברמת הגולן ובבקעת הירדן, ואילו בעשור השני שלאחר המלחמה היו אלה ממשלות הליכוד וממשלת האחדות הלאומית אשר יזמו ומימנו את מבצעי ההתנחלות בלב השטחים הפלסטיניים בגדה המערבית וברצועת עזה. מתנחלים יזמו התנחלויות בנקודות ספציפיות, אולם את התכניות הגרנדיוזיות ביותר להשתלטות על השטחים הפלסטיניים הגו ויזמו גורמים ממלכתיים; את ההתנחלויות בבקעת הירדן, לאורך הגבול עם ממלכת ירדן, יזם יגאל אלון, שר העבודה בממשלת אשכול. משה דיין, שר הביטחון בממשלת אשכול, יזם את הקמת הבסיסים הצבאיים על גב ההר בשומרון וביהודה, ותכנן להקים לידם יישובים עירוניים גדולים – אך בכך נבלם (פדהצור 1996, פרק ז). ב־1983 הכינו חטיבת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית בשיתוף משרד החקלאות תכנית אב ('תכנית דרובלס'); זו צפתה 800 אלף יהודים בערך בגדה המערבית עד שנת 2010. בתחילת שנות התשעים, כאשר היה אריאל שרון שר הבינוי והשיכון בממשלת שמיר השנייה, הוחל בהכנתה של תכנית אב ליישוב שני מיליון ו־600 אלף יהודים בגדה המערבית וברצועת עזה עד 2010 (גולדברג 1993, עמ' 21); התכנית נועדה לשנות שינוי דרסטי את התמונה הדמוגרפית בשטחים הכבושים על ידי יצירת מיעוט יהודי גדול מאוד – 40% בערך מכלל תושבי הגדה (שם, עמ' 23). עלייתו של יצחק רבין לשלטון והחתימה על הסכם אוסלו שמו קץ לתכניות אלה.

לאחר מלחמת יום הכיפורים מילא גוש אמונים תפקיד מרכזי ביצירת תנועת ההתנחלות, בדברון הממשלה לתפוס שטחים ובגיבוש הלגיטימציה הציבורית למעשי ההתנחלות. עם זאת, מרבית היהודים שהתיישבו בשטחים הכבושים עשו זאת עקב מבצעי דיור ממלכתיים באזורים הסמוכים לערים הגדולות, אם באזור ירושלים או בקרבת ערי המרכז. המניע העיקרי שלהם היה השגת רמת דיור גבוהה במחיר נמוך – אגב שמירה על מקורות הפרנסה בתחומי הקו הירוק (גולדברג 1993, עמ' 16, 19). רוב הזמן היו המתנחלים הקרויים 'אידאולוגיים' מיעוט; ב־1992, בסוף תנופת הפיתוח בניצוחו של הליכוד, היו בהתנחלויות של אמנה, תנועת ההתיישבות של גוש אמונים, 20 אלף נפש – 19% מכלל המתנחלים (גולדברג 1993, עמ' 18).

מסע ההתנחלויות בשטחים הכבושים לא היה המבצע הממלכתי הראשון בישראל להקמת יישובים ולאכלוסם. למעשה, פרויקט ההתנחלויות נוזם שנים מועטות בלבד לאחר שתם, אך לא הושלם, פרויקט ממלכתי גדול הרבה יותר של יישוב ושיכון, הלא הוא שיכון של יותר ממיליון היהודים שהגיעו לישראל בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה. בין 1948

לתחילת שנות השישים הוקמו קרוב ל-300 מושבי עולים (רובם על חורבות כפרים פלסטיניים) וקרוב ל-30 עיירות פיתוח (סבירסקי 1981, עמ' 22; סבירסקי ושושן 1985, עמ' 5; ליפשיץ 1997). על כך יש להוסיף את בנייתן של עשרות שכונות חדשות בערים ועיירות ברחבי הארץ, במקומן של המעברות ששוכנו בהן בתחילה עולים רבים.

ההשוואה בין מבצעי היישוב והשיכון של שנות העלייה הגדולה ובין מבצעי ההתנחלות בשטחים שנכבשו ב-1967 מלמדת גם היא, כהשוואה בין גל התיעוש הראשוני ובין הקמת התשלובת התעשייתית-צבאית, על תפנית חשובה במדיניות. ראשית, מבצעי היישוב והשיכון של שנות החמישים והשישים נעשו בתנאים קשים ביותר: האוכלוסייה שהיה צריך לשכן היתה גדולה יותר - למעשה, היא היתה גדולה מאוכלוסיית ישראל מיד לאחר 1948. המתנחלים, לעומת זאת, היו בכל רגע נתון מיעוט קטן באוכלוסיית ישראל; שנית, בשנות החמישים הגיעו העולים בגלים גדולים ותכופים, ושיכונם נעשה בתנאי לחץ; ההתנחלויות, לעומת זאת, נבנו ברווחי זמן נוחים יותר; שלישית, המשאבים שעמדו לרשות המדינה לאחר 1967 היו גדולים הרבה יותר מאלה שעמדו לרשותה בשנות החמישים.

מרבית מושבי העולים ועיירות הפיתוח שהוקמו בשנות החמישים הוצבו באזורי גבול, כחלק מן המאמץ הממלכתי לבסס את הטענה הישראלית לכל השטחים שנכבשו ב-1948, והקהיליה הבין-לאומית לא ראתה בהם גבולות קבע. הפריפריאליות הגאוגרפית היתה עד מהרה לפריפריאליות חברתית, כלכלית ופוליטית. בלחץ האירועים הוקמו מקומות יישוב חדשים עוד לפני שהיה סיפק לפתח בהם תשתית של פעילות כלכלית ומקורות תעסוקה. יתרה מזאת, המשאבים שהופנו למושבים ולעיירות הפיתוח היו פחותים מאלה שהופנו באותה תקופה עצמה ליישובים ותיקים ומאלה שהופנו אחרי 1967 להתנחלויות. מושבי העולים, שהיה אפשר עקרונית להתחיל בהם בפעילות כלכלית בתוך פרק זמן קצר יחסית זכו למכסות קרקע ולמכסות ייצור קטנות מאלה שהועמדו לרשות המושבים הוותיקים והקיבוצים. עיירות הפיתוח, שהיו אמורות לשמש מרכזי שירותים עירוניים ליישובים החקלאיים שסביבן, התקשו להתחרות בשכניהן מן הקיבוצים והמושבים הוותיקים, שהיו מקושרים היטב למרכז הפוליטי והכלכלי, ובמקום שהללו יודקקו לשירותי עיירות הפיתוח, נזקקו הן לשירותים שלהם. רוב שנות החמישים שררה אבטלה גבוהה הן במושבי העולים והן בעיירות הפיתוח, ועבודות הדחק לא נתנו מענה הולם למצוקה, שכן הן היו ספורדיות והשכר ששולם לעובדים בהן היה נמוך (סבירסקי 1981, פרק 2).

הפערים ברמת הדיור עצמה היו למרכיב מרכזי של האי-שוויון המעמדי שהתהווה בישראל. בעיירות הפיתוח הדירות היו קטנות יחסית, והן נבנו ברמת פירוט וגימור ירודה ובעלות נמוכה; איכות האחזקה היתה גם היא ירודה (לויין וקלוש 1995, עמ' 32-33). השוואה בין רמת הבנייה הציבורית, שרובה (בשנים 1949-1966, 75%) נועד לעולים, ובין הבנייה הפרטית, שעיקרה נועד לוותיקים, מעלה הבדלים משמעותיים. הדיור בבנייה פרטית היה בעל ערך גבוה יותר, והדירות עצמן גדולות יותר: בממוצע, שטח דירה ציבורית היה בשנת 1955 45 מ"ר, ב-1960 57 מ"ר, וב-1985 61 מ"ר, ואילו הנתונים המקבילים עבור דירות בבנייה פרטית היו 75 מ"ר, 81 מ"ר ו-92 מ"ר (הבר, מצוטט בתוך: סבירסקי 1981, עמ' 30).

חשוב לציין כי הדירות בבנייה ציבורית לא ניתנו לעולים בחינם: 65% מהמימון בבנייה הציבורית היו עצמיים. המשתכנים נשאו גם בחלק נכבד מהוצאות הפיתוח, והדבר הוביל את מנכ"ל משרד השיכון באותה תקופה לתהות 'האם יש הצדקה לכך שמשתכנים באזורי פיתוח, הממלאים תפקיד חלוצי בקידום אזורים וערים חדשות והמתגוררים בתנאים קשים יחסית, יהא עליהם לשאת גם בהוצאות הפיתוח?' (מצוטט בתוך: סבירסקי 1981, עמ' 32).

היישובים שזכו לכינוי 'עיריות פיתוח' התקשו להתפתח. רבים מן המפעלים שהוקמו במסע התיעוש של שנות החמישים והשישים, ובהם מפעלי הטקסטיל, נקלעו למשברים חוזרים ונשנים. כמו שראינו בחלקו הראשון של המאמר, לאחר 1967 הפנתה המדינה את משאביה לפרויקט המעצמתי בכלל ולתשלובת הביטחוני-תעשייתית בפרט. מפעלי הטקסטיל היו עתה ל'מקרי סעד', והיו תלויים לעתים קרובות ברצונה הטוב של הממשלה, שהיתה מתערבת מפעם לפעם כדי למנוע את סגירתם (סבירסקי ושושן 1985, עמ' 1). בתום תקופה קצרה יחסית של השקעות גבוהות של המדינה בדיור ובתעסוקה השתנתה המגמה, ועיריות הפיתוח נכנסו לתקופה ממושכת של ירידה בהשקעות ושל קיפאון כלכלי.

יתרה מזאת, באמצע שנות השישים ירד מאוד מספר העולים לישראל, והגידול באוכלוסיית ערי הפיתוח נעצר. מאזן ההגירה של העיריות היה שלילי: תקופה ארוכה היה מספר העוזבים גדול ממספר הנכנסים. בין שנות השישים לסוף שנות השמונים איבדו רוב עיריות הפיתוח תושבים, ומקצתן הצליחו אך בקושי לשמור על איזון; יצאו מכלל זה רק עיריות מעטות – ערד, כרמיאל, אילת ואשדוד (ליפשיץ 1997, עמ' 11). הקיפאון הכלכלי וההגירה השלילית נמשכו עד לעלייה הגדולה ממדינות חבר העמים ומאתיופיה, שהחלה ב-1989. רק אז החלה אוכלוסייתן עיריות הפיתוח לגדול שוב (ליפשיץ 1997, עמ' 12, 37).

הבה נשוב למלחמה ב-1967. בעקבות המלחמה גדלו מאוד המשאבים שעמדו לרשות המדינה, ובהתאם גדלו מאוד גם הוצאותיה. לזו הופנו הוצאות אלה לעיריות הפיתוח, למושבים ולשכונות, הן היו יכולות לסייע בחידוש מלאי הדיור ובשדרוגו, בגיוון מקורות התעסוקה, בהרחבת רשתות התחבורה המוטורית והמסילתית, בשיפור רמת החינוך ורמת ההכשרה המקצועית. במילים אחרות, המשאבים הגדולים החדשים היו יכולים לשמש להשלמתו המוצלחת של מהלך ההתיישבות של שנות החמישים והשישים ולמשיכתם של ישראלים אלה אל מסלול הפיתוח העילי; אלא שהמשאבים החדשים הופנו לפרויקט המעצמתי – להגדלת הצבא, להגדלת התשלובת התעשייתית צבאית – ולהתנחלויות בשטחים הכבושים. מדינת ישראל, שהיתה רחוקה מאוד ב-1967 מעיכולם המוצלח של השטחים וקבוצות האוכלוסייה שהיו בשלטונה ב-1948, ביקשה עתה לעכל שטחים חדשים ואוכלוסיות חדשות שנכבשו ב-1967. כשם שנהגה המדינה בתחום הפיתוח הכלכלי, כאשר השקיעה את המשאבים החדשים בתשלובת התעשייתית-צבאית ודחקה לשוליים את התעשיות של שנות החמישים והשישים, כך היא נהגה גם בתחום מדיניות פיתוח היישובים, כאשר השקיעה את משאביה החדשים בפרויקט ההתנחלויות, והותירה את עיריות הפיתוח במעמדן הפריפריאלי. ההתנחלויות 'עקפו' את עיריות הפיתוח – ממש כשם שהתשלובת התעשייתית-צבאית 'עקפה' את התעשיות של שנות החמישים והשישים.

ההתנחלויות 'עקפו' את עיירות הפיתוח בכמה מובנים. ראשית, ב־1977 לפחות הן היו לפרויקט לאומי ראשון במעלה, שנועד לאפשר לליכוד לרשום את שמו בתולדות ההשתלטות היהודית על ארץ ישראל ההיסטורית. מנחם בגין הבטיח במסע הבחירות שהתנהל באותה שנה כי 'היו הרבה אלוני מורה' – התנחלות שהוקמה ב־1974 בקרבת שכם על ידי גוש אמונים ואושרה רק לאחר התלבטות ארוכה של ממשלת רבין. בעקבות התחייבותו זו של מנחם בגין מצאו את עצמם דוד לוי מעיירת הפיתוח בית שאן, שהיה שר הבינוי והשיכון בממשלת בגין, בממשלת שמיר ובממשלת האחדות הלאומית, ומשה קצב מעיירת הפיתוח קריית מלאכי, שהיה סגן שר הבינוי והשיכון בממשלות בגין ושמיר, מנצחים על מסע בנייה של התנחלויות. בו בזמן שסייע פרויקט ההתנחלויות להציב את גוש אמונים ואת תומכיו בנקודת ציון אסטרטגית ברשתות העצמה של הפוליטיקה הישראלית, הגיעו דוד לוי ומשה קצב, ועמם עסקנים מקומיים מזרחיים נוספים, אל עמדות פוליטיות חשובות כביכול בדרך של הסתננות יחידים, בלא שהם מצליחים להפוך – הם ומאות אלפי שכניהם לשעבר, שהעלו עשרות עסקנים כמותם לשלטון המקומי ואת מפלגת הליכוד לשלטון הלאומי – לכוח פוליטי משמעותי שיוכל לבלום את הדחיקה לשוליים של הפרולטריון המזרחי ולהאט את הזינוק מעלה של שכבת המנכ"לים ושכבת המתנחלים. הכוח הפוליטי הזה קם מעט מאוחר יותר ולבש את דמותה של ש"ס – אלא שזו כבר ביטאה השלמה עם הדחיקה לשוליים והיא ניהלה את מאבקה במגרש של רשת הביטחון הסוציאלי ולא במגרש התעסוקה והשכר. ההתנחלויות נבנו על פי סטנדרטים של המעמד הבינוני של שנות השבעים והשמונים – בתים צמודי קרקע המוקפים בשטחי נוי שמבני ציבור מרווחים משובצים בתוכם (רובינשטיין 1982, עמ' 9). בה בעת, התמורה שהציע הליכוד לבוחרים המזרחים, שכה העצימו את מחנהו בשנות השבעים והשמונים, היתה נדיבה הרבה פחות: פרויקט שיקום שכונות, שנועד לשפץ את השיכונים בערים הגדולות ובעיירות הפיתוח, שעד מלחמת ששת הימים כבר הספיקו להתישן ולהתבלות. ההתנחלויות מומנו מתקציב המדינה, ואילו פרויקט שיקום שכונות בוסס על תרומות של קהילות יהודיות בחוץ-לארץ (סבירסקי 1981, עמ' 344). תקציבי פרויקט שיקום שכונות הלכו והידלדלו עם השנים (סבירסקי וסבירסקי 2003), ואילו תקציבי ההתנחלויות היו גבוהים ויציבים במרוצת השנים, עד עצם היום הזה. כספי המדינה שהופנו להתנחלויות סייעו לבסס ולהעצים את ארגוני המתנחלים ולעשותם כוח פוליטי רב-השפעה, ואילו את פרויקט שיקום שכונות ניהלו מראשיתו עד סופו מנגנוני מדינה, והתושבים זכו לייצוג מינימלי בלבד (סבירסקי 1981, עמ' 344). ההתנחלויות הצליחו להעצים קבוצה חברתית מוגדרת ולבססה בשורות המעמד הבינוני הגבוה, ואילו פרויקט שיקום שכונות לא היה בו כדי לשנות את מעמדם של מרבית תושבי השכונות ועיירות הפיתוח. שנית, רבים בקרב הנהגת המדינה, ובייחוד אלה שדגלו ברעיון של 'ארץ ישראל השלמה', ראו בהנהגת המתנחלים 'חלוצים חדשים' ומי שמניפים מחדש את דגל ההתיישבות הציונית. מנהיגי המתנחלים לא היו זרים להנהגת המדינה, הם באו משורות המפד"ל – מפלגה ציונית אירופית ותיקה שהיתה שותפה למוסדות השליטה הציוניים לפני המדינה, ולמרבית הממשלות לאחר הקמת המדינה; אלא שעד הקמת גוש אמונים היו צעירי המפד"ל בשולי ההתרחשויות

ההיסטוריות: בתקופה ההרואית של הציונות תפסו את קדמת הבימה צעירי תנועת העבודה, כחלוצים ולוחמים, וערב המלחמה ב-1948 הצטרפו אליהם לוחמי האצ"ל והלח"י. מבצעי ההתנחלות של גוש אמונים הציבו את צעירי המפד"ל במרכז הבימה ועשו אותם טוענים שותפים לגיטימיים לכתר הציוני (רובינשטיין 1982, עמ' 13, 127). ראשי המתנחלים זכו לליטופים אבהיים מראשי תנועת העבודה (שם, עמ' 73) זמן קצר לאחר שדחתה מעליה גולדה מאיר את מנהיגי 'הפנתרים השחורים', אשר דיברו בשם הנוער שגדל בשכונות ובעיירות הפיתוח, בטענה שהם 'אינם נחמדים'.

שלישית, ההתנחלויות הוקמו בתקופה שעמדו בה לרשות המדינה משאבים רבים יותר מאשר בתקופה שקדמה ל-1967, ומשאבים אלה הוזרמו אליהן ביד נדיבה - יותר מאשר לעיירות הפיתוח, הגם שגם אלה נמצאו במשך שנים ברשימות השונות של 'עדיפות לאומית'. בדיקה של תקציבים מוניציפליים בהתנחלויות ביהודה ושומרון בשנת 1983-1984 העלתה כי התקציב המיועד למימון שירותים חברתיים - חינוך, תרבות, בריאות, רווחה, שירותי דת (במסגרת התקציב הרגיל) - היה גבוה מאוד מזה של יישובים בעלי גודל דומה בתוך ישראל (Dehter 1987). הנתונים על התקציבים המוניציפליים בשנות התשעים מאפשרים בדיקה שיטתית ומקיפה יותר: בדיקה שנערכה במרכז אדוה העלתה כי בשנות התשעים היו התקציבים המוניציפליים (התקציב הרגיל) של ההתנחלויות ביש"ע ובגולן, בחישוב לנפש, גבוהים ב-30% מהתקציב הממוצע של כלל הרשויות המקומיות בישראל וב-24% מהתקציב הממוצע של עיירות פיתוח (סבירסקי, קונור-אטיאס ואטקין 2002, עמ' 7). החלק הגדול של התקציבים המוניציפליים (התקציב הרגיל) מגיע מהממשלה, וכאן היתרון של ההתנחלויות היה גדול עוד יותר: ההכנסה המוניציפלית של יישובי יש"ע והגולן מן הממשלה (בחישוב לנפש, בתקציב הרגיל) היתה גבוהה ב-60% מזו של כלל הרשויות המקומיות בישראל וב-37% מזו של עיירות הפיתוח (שם, עמ' 8; הפער בהכנסות בין ההתנחלויות ובין כלל הרשויות המקומיות בישראל גבוה מן הפער בין ההתנחלויות ובין עיירות הפיתוח משום שבתוך כלל הרשויות המקומיות בישראל כלולות גם הרשויות המקומיות הערביות, שרמת המימון שלהן היא הנמוכה ביותר).

יש לציין כמובן כי המימון הממשלתי של התקציבים המוניציפליים (באמצעות משרד הפנים) הוא רק חלק ממכלול המימון הממשלתי שהופנה להתנחלויות במרוצת השנים: עליו יש להוסיף את ההוצאות במסגרת תקציב הביטחון ותקציב חטיבת ההתיישבות שבמשרד החקלאות, את תקציבי ההקמה של משרד הבינוי והשיכון, את ההעדפות בתקציבי הסיוע של משרד השיכון ומשרד החינוך ואת ההטבות שמתנחלים נהנים מהן (ועמם גם תושבי יישובים אחרים המוגדרים כ'אזורי עדיפות לאומית', ובהם מקצת עיירות הפיתוח) הנאה אישית ומשפחתית, כגון זיכויים במס הכנסה ופטור משכר לימוד בגני טרום-חובה.

רביעית, אמנם ההתנחלויות הוקמו בקרבת אוכלוסייה עוינת, ולעתים קרובות אף בתוך תוכה, אך שלא כמו עיירות הפיתוח, הן לא היו ל'פריפריה'. רובן הוקמו בקרבת שני אזורי המטרופולין המרכזיים של ישראל, ירושלים ותל אביב, והדבר הקל על המתנחלים למצוא פרנסה ואף להשתכר ברמה ההולמת את אזור המרכז. יתרה מזאת, המדינה דאגה לסלול

מערכת כבישים מיוחדת וייחודית להם, המקצרת עד מאוד את זמן הנסיעה בין מרכזי ההתנחלויות ובין ירושלים ותל אביב, ואילו מערכות התחבורה לעיירות הפיתוח אינן מאפשרות לשלב מגורים בנגב ובגליל עם תעסוקה במרכז הארץ. שני הגורמים הנזכרים למעלה משכו להתנחלויות משפחות מן המעמד הבינוני (בנוגע לראשי גוש אמונים ראוי: רובינשטיין 1982, עמ' 12) או שסייעו למשפחות משכבות נמוכות יותר מוביליות כלכלית-חברתית: נתונים של המוסד לביטוח לאומי על השכר הממוצע לפי יישוב, מעלים כי תושבי יישובי מחוז יש"ע ממוקמים במקום השלישי ברמת השכר בישראל, גבוה מעל מחוז הדרום ומחוז הצפון, שם, ובייחוד במחוז הדרום, גדול משקלן של עיירות הפיתוח (אטקין 2003, עמ' 4).

סיכום

הניצחון הגדול במלחמת 1967 סחרר את ראשה של ההנהגה המדינית והכלכלית של ישראל – למעט יוצאי דופן לא רבים – ופיתה אותה לבלוע יותר מן הקיבולת של ישראל. הפרויקט המעצמתי הוביל לריכוז מיטב המשאבים האנושיים והכלכליים בהחזקת צבא גדול ותעשייה צבאית גדולה, כמו בהשתלטות כוחנית על כל שטחי ארץ ישראל ההיסטורית/פלסטין, כדבריו של יצחק בן-אהרן, 'העמסנו על עצמנו עול בטחוני של מעצמה, לא של מדינה קטנה' (בן-אהרן 1987, עמ' 94). אמנם מקצת המשאבים הרבים שנדרשו למימוש הפרויקט המעצמתי באו מבחורץ, מארצות הברית, אך הם היו בגדר מתנה שגבתה ממקבליה מחיר גבוה: התגייסות למען קידום ההגמוניה הגלובלית של ארצות הברית. התועלת שבהתגייסות זו לא היתה חד-צדדית כמוכח. מצד אחד הודות להתגייסות זו רכשה ישראל מעמד של מעצמה צבאית וכלכלית אזורית, והדבר הסיר במידה רבה את החששות לעצם קיומה, שרווחו עד 1967; ומצד אחר הפרויקט המעצמתי תרם להשרשת מצב העימות עם שכניה, בין השאר משום שהוא העניק למדינה אופציה צבאית מועצמת בכל מגע עמן. הפרויקט המעצמתי עיוות את החברה הישראלית בדרך דומה לזו שסטרואידיים אנבוליים מעוותים את גופם של אתלטים: חלקים מסוימים בחברה התעצמו והתעשרו, כאותם שרירים המתנפחים יותר ממידותיהם, ואילו חלקים אחרים נדחקו לשוליים, כאותם שרירים וחלקי גוף המתנוונים עקב שימוש מועט (שאלתי את הדימוי מתוך: Arundhati 1999, p. 84). במונחיהם של הכלכלנים, התעשייה הצבאית אמורה היתה לשמש קטר המושך אחריו את כלל המשק הישראלי. כמו שראינו, תעשייה זו אכן סיפקה את התשתית לצמיחתה של תעשיית ההייטק הישראלית – אלא שזו גם זו העסיקו והעשירו חלק קטן של החברה, ואף אחת מהן לא היתה חזקה דייה לגרור אחריה חלקים אחרים ורחבים יותר של המשק הישראלי. אילו נאלצה החברה הישראלית לממן את הפרויקט המעצמתי ממשאביה העצמיים, סביר להניח כי בשלב מוקדם למדי היה הפרויקט גורר עמו התרסקות כלכלית, כדוגמת זו שהתרחשה בברית המועצות, אשר השקיעה שנים רבות מדי משאבים רבים מדי בהחזקת צבא גדול ובמימון פרויקטים צבאיים יקרים כדוגמת נשק גרעיני, טילים בין-יבשתיים וחלליות על

חשבון השקעה במוצרי צריכה, בתשתיות ובהעלאת רמת החיים הכללית. אלא שישראל הנהגתה, ומוסיפה ליהנות, מסיוע אמריקני נדיב – נדיב מזה שמקבלות כל שאר נתמכותיה של ארצות הברית. עם זאת, סיוע זה, הגם שהוא מונע קריסה כלכלית של ישראל, אין בו כדי למנוע את הצמיחה המעוותת של החברה הישראלית בעקבות ההיצמדות לפרויקט המעצמתי, שכן הסיוע מופנה, בתוך ישראל, לצה"ל ולפיתוחים תעשייתיים-צבאיים (ומחוץ לישראל – לתעשיות הצבאיות האמריקניות, המחמשות את צבאה של ישראל).

ההתנחלויות אינן תולדה בלתי נמנעת של הפרויקט המעצמתי: ישראל יכלה לשלוט בשטחים שנכבשו ב-1967 גם ללא ההתנחלויות. לעומת זאת, ההתנחלויות לא יכלו להתקיים ללא השליטה הצבאית של ישראל בשטחים. שליטה זו היא שאפשרה את התפתחותו של עיוות נוסף בחברה הישראלית: הזרמתם של משאבים ממלכתיים גדולים למבצעי התנחלות אשר מצד אחד קידמו קבוצות, שמקצתן היו עד 1967 בשולי האליטה הישראלית, אל תוך העילית, ומצד אחר העמיקו את העימות עם הפלסטינים.

ההשקעה בתשלובת התעשייתית-צבאית היא בעלת השלכות חברתיות-כלכליות לטווח ארוך מאלה של ההשקעה בהתנחלויות. המהלך התעשייתי-צבאי היה מהלך אסטרטגי מדינתי אשר עיצב מחדש את קבוצות ההון בישראל והעצים אותן מאוד, ובתוך כך הציב אותן גם בעמדה של מוקד כוח פוליטי-כלכלי על-מפלגתי ובעל השפעה רבה. בד בבד תרמה ההשקעה בתשלובת התעשייתית-צבאית לפריפריאליזציה – ומאוחר יותר אף לייטור, במקרים רבים – של חלקים גדולים של הפרולטריון, בעיקר זה המזרחי, שהחל להתגבש סביב התעשיות של גל התיעוש הראשון.

המדיניות המעצמטית היא שהכשירה את הקרקע לשינוי האידיאולוגי שהתרחש ב-1985. תכנית החירום לייצוב המשק העניקה לקבוצות ההון הישראליות הגדולות חופש תנועה ופעולה ברוח 'הקונצנזוס הווינגטוני'. דוגמה אחת מני רבות לרוח החדשה אפשר למצוא בנסיונות הרצופים להטיל מס על ההון. בשנות התשעים הועלו שלוש הצעות להטלת מסים על ההון: הראשונה, בתקופת ממשלת רבין, נדחתה בעקבות לחץ שהפעילו כמה מראשי בעלי ההון בישראל על ראש הממשלה רבין; השנייה, מתקופת ממשלת ברק, נדחתה אף היא. המס הוטל לבסוף רק בניסיון השלישי, בזמן ממשלת שרון – אלא ששיעור המס שנקבע בה נמוך מזה שהוצע בתקופת ממשלת ברק. יתרה מזאת, עם המס על ההון הורד גם המס על הכנסה, אך באופן כזה שהנהנים העיקריים ממנו הם בעלי השכר הגבוה. אחד הצידוקים העיקריים שניתן לכך היה הצורך למנוע את הגירתם מישראל של עובדי תעשיות ההיי-טק – אלה שצמחו, כזכור, מתוך התשלובת התעשייתית-צבאית.

פרויקט ההתנחלויות, לעומת זאת, הוא בעל השלכות מצומצמות יותר, ולא היה בו כדי לשנות את המפה הכלכלית-מדינית בישראל מיסודה. עם זאת, השלכותיו אינן מבוטלות כלל וכלל: ראשית, הוא תרם להשלמת הפריפריאליזציה של עיירות הפיתוח ושל היישובים הערביים בישראל, ובתוך כך ביסס את אחיזתם של מקצת המתנחלים במעמד הבינוני-גבוה בישראל; שנית, הגידול הבלתי פוסק באוכלוסיית ההתנחלויות, לאחר הסכם אוסלו, היה בין הגורמים המרכזיים לפריצת אנתפאדת אל-אקצה, שהובילה מצדה למשבר כלכלי חמור

בישראל; שלישית, בהיות פרויקט ההתנחלויות פרויקט מדינתי יקר, המצריך הוצאות אורחיות וצבאיות גדולות, הוא פגע ביכולתה של המדינה לאזן את תוצאות המשבר הכלכלי שגרמה האנפתאדה באמצעות שמירה על הרמה הקודמת של הוצאות רווחה.

הדרך הטובה ביותר לסיים מאמר זה היא ציטוט חוזר של דבריו של יעקב ארנון:

רק חזרה לישראל של ערב מלחמת ששת הימים ושלוש עם העולם הערבי יהיו תשובות למדיניות הקטסטרופלית שנהגה מאז והעלולה לחסל את עצמאותנו, תחילה הכלכלית ובהמשך גם המדינית, תוך השפעה על כל תחום בחיינו (ארנון 1984, עמ' 160).

אין לפרש ציטוט זה כהבעת משאלה לחזור אל 'הימים הטובים' של ערב מלחמת ששת הימים. די לעיין בדברים שכתבתי על אותם ימים, ואשר מקצתם צוטטו במאמר זה, כדי לדעת שלא כך אני רואה את אותם ימים. המשאלה המובעת באמצעות ציטוט זה היא לאימוץ של מדיניות פיתוח מכלילה (את הכול, לא את היהודים בלבד) ושוויונית, שתהיה מודעת לא רק לגידול בתמ"ג אלא גם לאופן התחלקותו, ותהיה מבוססת לא על הנחת יסוד של עימות בלתי נמנע ובלתי פוסק עם שכנינו אלא דווקא על אפשרויות של שיתוף עמם.

מקורות

- אוריאל, נחמן ואמנון ברזילי, 1982. עלייתה ונפילתה של ד"ש, רשפים, תל אביב.
- אטקיין, אלון, 2003. מקום מגורים ורמת שכר בישראל, 1993-2000, מרכז אדוה, תל אביב.
- אלכסנדר, אסתר, 1990. כוח השוויון בכלכלה: המשק הישראלי בשנות ה-80, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- ארליך, אבישי, 1993. 'חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל אביב.
- ארנון, יעקב, 1984. 'גן עדן של שוטים', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מחיר העוצמה, מערכות, תל אביב.
- אקרמן, יוסי, 2002. 'המדיניות בראיית התעשייה בבעלות פרטית-ציבורית', בתוך: אמרי טוב (עורך), הביטחון והמשק הלאומי בישראל: אתגרים ומענים במדיניות ייצור הביטחון, אוניברסיטת תל אביב, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, תל אביב.
- ביכלר, שמשון ויהונתן ניצן, 2001. מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום, כרמל, ירושלים.
- בלומנטל, נפתלי, 1985. בתוך: צבי לניר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, הוצאת משרד הביטחון, תל אביב.
- בנק ישראל, 2002. דין וחשבון 2002: התוצר לענפיו, שוק העבודה, תקציב המדינה והממשלה הרחבה, ירושלים.
- בן-אהרן, יצחק, 1987. 'לכיבוש יש מחיר. דן שביט משוחח עם יצחק בן-אהרן', מבפנים, מט, 2.

- בן-אליעזר, אורי, 1995. דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956, דביר, תל אביב.
- בן-בסט, אבי (עורך), 2001. ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, עם עובד, תל אביב.
- בן-פורת, אמיר, 1999. היכן הם הבורגנים ההם?, מאגנס, ירושלים.
- בן-פורת, יורם (עורך), 1989. המשק הישראלי: חבלי קליטה, עם עובד, תל אביב.
- ברגלס, איתן, 1989. 'נטל הביטחון והמשק הישראלי', בתוך: יורם בן-פורת (עורך), המשק הישראלי: חבלי צמיחה, עם עובד, תל אביב.
- בסוק, מוטי, 17 באוקטובר 1999. 'הפקיד שחשב שלהיות מנכ"ל האוצר זה משעמם', הארץ, גולדברג, אסתר, 1993. התנהלות הגדה המערבית ורצועת עזה. תמונת מצב - 1992, המרכז לשלום, תל אביב.
- דהן, מומי, 2001. 'עליית אי השוויון הכלכלי', בתוך: אבי בן-בסט (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, עם עובד, תל אביב.
- דורון, אברהם, 1999. 'מדיניות הרווחה בישראל - ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90', בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- הלוי, נדב ורות קלינוב-מלול, 1968. ההתפתחות הכלכלית של ישראל, אקדמון, ירושלים.
- הלפרין, אריאל, 1987. 'בניין הכוח הצבאי וצמיחה כלכלית', רבעון לכלכלה, כרך לז, 131.
- הלפרין, אריאל, 1988. התעשייה הבטחונית והצמיחה הכלכלית, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), 1998. שנתון סטטיסטי לישראל, ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2000. סקירה שנתית 1998-1999, ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2002. מערכת הביטוח הלאומי בישראל, ירושלים.
- יוסטמן, משה, 2001. 'תמורות במבנה הענפי של המשק', בתוך: אבי בן-בסט (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, עם עובד, תל אביב.
- ירון, עמוס, 2002. 'המדיניות התעשייתית של מערכת הביטחון', בתוך: אמרי טוב (עורך), הביטחון והמשק הלאומי בישראל: אתגרים ומענים במדיניות ייצור הביטחון, אוניברסיטת תל אביב, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, תל אביב.
- כוכב, דוד ויעקב ליפשיץ, 1973. 'הוצאות הביטחון והשפעתן על המשק הלאומי והתעשייה', רבעון לכלכלה, כרך כ, חוברת 78-79.
- כרמי, שולמית והגרי רוזנפלד, 1993. 'הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל אביב.
- לויין, יוברט ורחל קלוש, 1995. דיור בישראל, מידע על שוויון, 4, מרכז אדוה, תל אביב.
- ליפשיץ, גבריאל, 1997. קליטת עולים בערי הפיתוח 1990-1995, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.

- ליפשיץ, יעקב, 2000. כלכלת ביטחון. משרד הביטחון ומכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
מינץ, אלכס, 1984. 'תקצוב הביטחון - הביצה והתרנגולת', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מחיר העוצמה, מערכות, תל אביב.
מעלם, יוסי ורוני פריש, 1999. העלייה בתשואה להשכלה בישראל בשנים 1976-1997, בנק ישראל, מחלקת המחקר, ירושלים.
סבירסקי, שלמה, 1981. 'לא נחשלים אלא מנוחשלים, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה.
סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין, 1980. 'מי עבד במה, עבור מי ותמורה מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4, חיפה.
סבירסקי, שלמה ומנחם שושן, 1985. עיירות הפיתוח - לקראת מחר שונה, יתד, חיפה.
סבירסקי, שלמה, אתי קונור-אטיאס ואלון אטקין, 2002. מימון ממשלתי של ההתיישבות הישראלית ביש"ע ובגולן בשנות ה-90: רשויות מקומיות, בנייה למגורים וסלילת כבישים, מרכז אדוה, תל אביב.
סבירסקי, ברברה ושלמה סבירסקי, 2003. שינוי ערכי במדיניות הממשלה: שחיקה בתכניות רבות שנים של סיוע ממשלתי לקבוצות מעוטות משאבים, מרכז אדוה, תל אביב.
עברון, יאיר, 1980. התעשייה הביטחונית בישראל, משרד הביטחון, תל אביב.
פדהצור, ראובן, 1995. 'סגירתו של מעגל: בחזרה אל האופציה הפלסטינית', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 40.
פדהצור, ראובן, 1996. נצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים, ביתן הוצאה לאור ויד טבנקין-מכון גלילי, תל אביב.
קלינוב, רות, 1999. תמורות במבנה השכר - פערי שכר בין ענפים ובתוכם: ישראל 1970-1997, הסתדרות העובדים הכללית החדשה, המכון למחקר כלכלי חברתי.
רבין, יצחק, 1979 (עם דב גולדשטיין). פנקס שירות, מעריב, תל אביב.
רובינשטיין, דני, 1982. מי לה' אלי: גוש אמונים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
רוזנפלד, הנרי ושולמית כרמי, 1979. 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2, חיפה.
רוין, אסף, 1984. 'על הדבש ועל העוקץ: השפעת הסיוע האמריקני', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מחיר העוצמה, מערכות, תל אביב.
שלו, מיכאל, 1984. 'המיתון: ניתוח כלכלי-מדיני של האבטלה בישראל', מחברות למחקר ולביקורת, 9, חיפה.
שלום עכשיו, 3.12.2000. ההתנחלויות והכיבוש מאז חתימת הסכמי אוסלו.
שפירא, אניטה, 1992. חרב היונה, עם עובד, תל אביב.
תורן, יעקב, 2002. 'השפעת הסיוע הביטחוני על המדיניות התעשייתית', בתוך: אמרי טוב (עורך), הביטחון והמשק הלאומי בישראל: אתגרים ומענים במדיניות ייצור הביטחון, אוניברסיטת תל אביב, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, תל אביב.

- Betcherman, Gordon, 1996. 'Globalization, Labour Markets and Public Policy', In: Robert Boyer & Daniel Drache (eds.), *States against Markets: The Limits of Globalization*, Routledge, London & New York, NY.
- Coates, David, 2000. *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era*, Polity Press, Cambridge.
- Dehter, Aaron, 1987. *How Expensive are West Bank Settlements? A Comparative Analysis of the Financing of Social Services*, The West Bank Data Base Project, Jerusalem.
- Dunne, J. P., 1990. 'The Political Economy of Military Expenditure: an Introduction', *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 14.
- Mintz, Alex, 1983. 'The Military-Industrial Complex: The Israeli Case', *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 6, No. 3.
- Peri, Yoram & Amnon Neubach, 1985. *The Military Industrial Complex in Israel: A Pilot Study*, The International Center for Peace in the Middle East, Tel Aviv.
- Roy, Arundhati, 1999. *The Cost of Living*, Flamingo, London.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy of Israel*, Oxford University Press, London.
- Steinberg, Gerald, 1983. 'Israel', in: Nicole Ball & Milton Leitenberg (eds.), *The Structure of the Defense Industry*, St. Martin's Press, New York, NY.
- Swirski, Shlomo, 1999. *Politics and Education in Israel: Comparisons with the United States*, Falmer Press, New York, NY.